

הרב משה ליכטנשטיין  
ראשית חכמה יראת ה' –  
היבטים חינוכיים בהנחלת תורה ויראה  
בחברה המודרנית

א

לפני שנים אחדות, בטרם פרוץ השלום, יצא אחד מידידי לשירות מילואים פעיל, והזמנו את אשתו וילדיו לסעוד עמנו את הסעודה השנייה בשבת פרשת וישלח. במהלך הסעודה ביקשה האם המסורה כי אשוחח עם ילדיה על פרשת השבוע, כיוון שכך נוהג בעלה מדי שבוע. נענית בחיוב, כמובן, ופתחתי בסיפור שנראה לי כמתאים ביותר לילדה בכיתה ב – הפגישה שבין יעקב לעשו ומה שהתרחש, אליבא דהמדרש, ב'נשיקה' שלהם. בשעה שעמדתי להגיע לשיא הסיפור והתחלתי לתאר בדרמטיות יתרה כיצד נשברו שיניו של עשו כשניסה לנעוץ אותן בצווארו של יעקב, הצצתי הצדה, במבט של סיפוק, לכיוון האם. לתדהמתי, ראיתי על פניה מבט מזועזע. כשתהיתי מה פשר מבטה ומה היא משוגת, היא ירתה לעברי בנחרצות ובחומרה: "אנחנו לומדים פ-ש-ו-ט-ו של מקרא!" סיפור השיניים השבורות הוא, כמובן, מדרש מפורסם וידוע, המבטא את הפרספקטיבה של חז"ל לאפיזודה זו.<sup>1</sup> יחד עם הדעה

\* מאמר זה מבוסס על תרגום מאמרי: 'Fear of God: The Beginning of Wisdom and the End of Tanakh Study', in: M.D. Stern (ed.), *Yirat Shamayim – The Awe, Reverence and Fear of God*, New York 2008, pp. 135-162. המאמר תורגם מאנגלית על ידי שרה פוקס. במאמר הנוכחי נעשו שינויים רבים בארגון הדברים ובניסוחם והושמט חציו השני, כך שאין הוא תרגום מדויק אלא מאמר דומה שהותאם לקהל הישראלי.  
1. בראשית רבה פרשה ח ט.

השנייה והמנוגדת המופיעה באותו מקור, שעשו נשקן ליעקב בכל לבו, נוצר דיון פרשני חשוב ויסודי בדבר היחסים האמביוולנטיים העומדים בבסיס סיפור המפגש שבין שני האחים. היות שענייננו כאן הוא הזיקה שבין לימוד תנ"ך ויראת שמים ולא סוגיית הפשט לעומת הדרש, נניח בצד את הטענה (צרת האופקים) שמדרש כזה איננו תורם להבנת הפשט ולהעמקתו תוך הארת הדינמיקה הבין אישית הטעונה המתגלית בעלילה זו, ונתמקד בהשלכות החינוכיות של הסיפור מנקודת המבט של החינוך ליראת שמים.

באופן כללי, פירוש רש"י על החומש, המשלב חומר אגדי רב במסגרת פירוש הכתובים, הוא חיבור ססגוני יותר מאשר פירושיהם של הרמב"ן, אבן עזרא ואחרים, שהתמקדו במשמעות הפשוטה של הכתוב או בעקרונות מחשבתיים מופשטים. בפירושו של רש"י משולבים שיני רשעים נשברות, אריות המנחיתים מהלומות על צדיק שאיחר להגיש את ארוחתם, ידה המושטת של נסיכה מצרית המתארכת עד לב היאור, אסירים בכלא העושים 'החלפות' בחלומות שלהם, ענק הניצל מן המבול כשהוא כרוך מסביב לתיבת נח ועוד פרטים ססגוניים רבים. כמו כן, יש לרש"י נטייה להחריף את העלילה ולהעצים את הניגודיות שבה. פרשנותו תציג לרוב את 'הטובים' באור חיובי יותר מאשר הנאמר בפסוקים עצמם, וכן את 'הרעים' באור שלילי יותר. בעולמו הסכמתי של רש"י, הלבן נהיה לבן יותר והשחור נהיה שחור יותר – אין הם נפגשים ליצור אפור בהיר או כהה. הטובים והרעים נשארים מובדלים ומובחנים לעצמם, כאשר הדמויות מוצגות בהנגדה חריפה הבאה על חשבון האמביוולנטיות. הטובים הם באמת טובים ויוצגו באמצעות המדרש באור חיובי וחזק יותר, ואילו הרעים הם מאוד רעים ויוצגו באור שלילי וקיצוני יותר.

בניגוד לכך, הרמב"ן נוטה להתמקד במערכות היחסים הבין אישיות שבעלילות המקראיות ולראות אותן כמורכבות יותר וחד-משמעיות פחות מאשר העולה מהצגתו הסכמתית של רש"י. במילים אחרות, גיבוריו של הרמב"ן הם 'תלת-ממדיים' ודינמיים יותר, ואילו

דמויותיו של רש"י מתוארות באופן 'דו-ממדי' וקבוע. כמו כן, רש"י נוקט לרוב קו פרשני של "והצדיק את הצדיק והרשיעו את הרשע" – הדמויות החיוביות זוכות לנקודות זכות נוספות מתוך המדרשים, בעוד הדמויות השליליות מושחרות יותר על ידי שימוש בחומר מדרשי, ואילו הרמב"ן מדגיש יותר את השטח האפור שבדמויות הללו.

מהו, אם כן, הפירוש המועדף ללמד דרכו חומש לילדי ישראל – רש"י או רמב"ן? כל תשובה המנסה להכריע את דילמת הבחירה בין רש"י או רמב"ן כפרשנים חייבת להביא בחשבון שיקולים רבים, הכוללים מרכיבים פרשניים, דיסקטיים, פילוסופיים ועוד. כמו כן, חשוב לזכור שמאחורי סגנונותו של המדרש מסתתרות לרוב תובנות פרשניות חשובות ועקרוניות. ברם, לענייננו במאמר זה, ניתן להניח בצד שיקולים אלו ולקבוע שישנה אמת חינוכית יסודית בבחירה שעם ישראל לדורותיו בחר ברש"י כפרשן המרכזי לצעירי הצאן. גם אם נקבל את ההנחה שפרשנותו של הרמב"ן מתאפיינת בעומק ובעושר ייחודיים, עדיין רש"י הוא הפרשן המתאים ביותר לתינוקות של בית רבן, כי הוא הפרשן הפונה אל דמיונו של הילד, והוא השובה את הרך ואת העולל בקסמי העלילה התנ"כית. הרמב"ן הוא מורכב ומעמיק, אך רש"י הוא סגוני וחי. בפירושו נוצר עולם דיסקטי של שחור ולבן, והוא מתאים ביותר לצורכי הילד.<sup>2</sup>

2. דוגמה מאירת עיניים מן התנ"ך עצמו להתייחסות ייחודית לצורכי הילד היא הזיקה ההדדית שבין ספרי משלי ואיוב. שניהם עוסקים בנושא הצדק הא-לוהי, אך הם ניגשים אליו מנקודות מבט שונות מאוד. ספר משלי מציג מוסריות שגרתית, כמעט בנלית, המציגה ללומד עולם שבו "צדיק אכל לשבע נפשו ובטן רשעים תחסר" (י"ג, כה), נקודת מבט שספר איוב תוקף ללא היסוס. בעצם, ניתן לומר שהשוואת שני הספרים הסמוכים הללו היא מעין התבוננות פנימית של התנ"ך על עצמו, שבה ספר איוב משמש כקריאת תיגר כלפי עמדות ספר משלי. אחת האפשרויות המתקבלות על הדעת להסביר את הבדלי הזוויות היא, שספר משלי פונה אל החניך הצעיר ומדריך אותו, ואילו ספר איוב משקף את עולמו של המבוגר, שראה דבר או שניים בחייו. קולו של ספר משלי הוא קולו הדיסקטי של

ההיגיון העומד מאחורי בחירה בפרשנות הססגונית יותר הוא חינוכי. מטרתנו המרכזית בלימוד החומש היא אהבת תורה ויראת שמים; לא הידע האינטלקטואלי או ניתוח העלילה כשלעצמה, אלא החיבור הקיומי לקודשא בריך הוא ואורייתא עומדים בבסיס הלימוד. לימוד ספר בראשית נועד, בראש ובראשונה, לטפח את תחושת ההזדהות הקיומית שלנו עם האבות והאמהות ולחוות את הזיקה אליהם כדמויות שהן חלק מן המורשת המשפחתית והלאומית שלנו. לא ניתוח ביוגרפי של דמויות הגיבורים או ניתוח ספרותי מעמיק עומדים בראש מעיינינו, כי אם ראיית עולמן כעולמנו וראיית חיינו כקשורים בחייהן. המשכת מסורת חיה וקיומית המבטאת רצף היסטורי, שבו האבות והאמהות הם חלק ממסורת משפחתנו, וביסוס זיכרון משפחתי קולקטיבי הם חלק בלתי-נפרד ממטרותינו בתיאור קורות האבות והאמהות לילדינו. מובן הדבר, ששומה עלינו ללמוד דברים רבים ולקחים חינוכיים מן הסיפורים עצמם; הם מאירים את חיינו, מעשירים את חוויותינו ומעניקים לנו תובנות ביחס לחיים בכלל ולחיים הדתיים בפרט – אבל אלה אינן המטרות היחידות שלנו. אהבת תורה והתקשרות נפשו של הילד אל סיפורי התורה הם מרכיבים קריטיים להצלחת המשימה החינוכית.

מבחינה זו של הצורך ליצור חיבור לתנ"ך בנפשו של הילד, ישנם יתרונות רבים למדרש – אם בפני עצמו ואם בתיווכו של רש"י – כנקודת הכניסה של הילד לעולם התנ"ך. תחושת הפלא וההתרגשות שיוצרים המדרשים והעולם הקסום שלתוכו נכנס הילד דרכם, מחברים אותו לתנ"ך בדרך המתאימה ביותר עבורו. גישת 'פשוטו של מקרא' או אסכולות פרשניות נוספות, על אף חשיבותן להבנת המקראות, תצטרכנה להמתין לשלב מאוחר יותר של

ההורה, בעוד שספר איוב משקף את הוויכוח הניטש בין המבוגר מר הנפש לבין בני גילו השלווים. כל אחד מן המסרים מתאים לצורכי מאויניו על פי גילם וניסיון חייהם.

התפתחות החניך. בתחילת דרכו, נלעיטהו במדרש וברש"י המדברים אל עולמו.

אמור מעתה, המטרה החינוכית-דתית של אהבת תורה ויראת שמים מכתובה את בחירת הדרך הפרשנית ביחס ללימוד התנ"ך. מובן מאליה שטענה זו מתבססת על הנחת עבודה של 'אלו ואלו', המעניקה לגיטימציה דתית למגוון שיטות פרשניות ומכירה בהן כמבטאות פרשנות סבירה והגיונית של הכתוב. לו היינו דוגלים בתפיסה המניחה שרק הפשט בלבד נכון, לא יכולנו להמליץ על בחירת המדרש כמתאימה ללימוד תנ"ך לילדים. ברם, היות שהצגת הדברים במדרש מבטאת בצורה ציורית וקסומה גישה פרשנית מעמיקה, העומדת לצד גישות אחרות, ראוי לבחור בה עבור הגיל הרך. ואולם, חשוב להדגיש שהשיקול המכריע את הכף לבחירה בגישה זו איננו יתרונו הפרשני אלא ההכרה בכך שהוא מתאים יותר לעולמו הפנימי של הילד. העדיפות למדרש ולרש"י איננה בהכרח עדיפות דידיקטית או הרמנויטית, אלא הכרעה שיש לתת את הבכורה לצורך הדתי שהנשמה הצעירה תתקשר ותתחבר לעולם התנ"ך.

ישנו מחיר שמשלמים עבור האסטרטגיה הזאת, והוא העובדה שיגרסא דינקותא' איננה מן הדברים הקלים לשינוי. תפיסות שחדרו לנשמתו של הנער בעודו צעיר קונות להן שביטה חזקה בנשמתו. כאשר הילד יגדל, יתפתח ויוכל להעריך גישות נוספות,<sup>3</sup> יהיה צורך, לעתים, להשקיע עבודה רבה כדי לחשוף אותו לפירושים נוספים או להרגילו לתפיסות נוספות ביחס לדמויות המקראיות. מן המפורסמות

3. המטרה העיקרית של מאמר זה היא הזיקה שבין לימוד תנ"ך ויראת שמים ולא לימוד תורה לילדים; משום כך, אין כאן יומרה לסרטט מהלך מפורט של לימוד תנ"ך לשלבים השונים של הילדות, והדברים מוצגים ברמה הסכמתית בלבד לשם הדגמת העיקרון הבסיסי.

כמו כן, חשוב לציין שחשיפת צעירים לפירוש מתוחכם עשויה להביא ליותר הערכה וסיפוק ומתוך כך ליתר הזדהות, אך זה בשלב מתקדם יותר של הילדות או הנערות. בשלב הראשון, השביל אל הלב ואל המוח עובר בדמיון המדרשי ולא בניתוח עומק, וכלפי הגיל הזה הדברים אמורים.

היא שרבים חיים את חייהם כשהקריאה הראשונה שלהם בתנ"ך היא מקור הידע העיקרי (או היחיד) שלהם בתחום. ההשפעה העצומה שיש להצגת החומש על ידי הגנת על תפיסתנו את הסיפור התנ"כי אף בבגרותנו היא מדהימה. אף על פי כן, היתרונות שבהצגת התנ"ך לילד דרך עיני המדרש רבים מן החסרונות, כיוון שיצירת הזיקה לתנ"ך היא המשימה החשובה ביותר.<sup>4</sup>

## ב

מצנות תלמוד תורה מטילה עלינו חובה כפולה – אינטלקטואלית וחוייתית. המרכיב הראשון נובע מן הציווי "ושננתם לבניך", המדגיש את גורם הידע ("ושננתם"), ואילו השני מקורו ב"ולמדתם אתם את בניכם", שהוא ציווי כללי יותר לעסוק בפעילות לימודית, שאינו מתמקד בהישג האינטלקטואלי. ההכרה בשני המרכיבים הללו והתובנה שיש 'שני דינים' בהלכות תלמוד תורה פותחו בהרחבה על ידי בעל התניא בשולחן ערוך שלוש<sup>5</sup> ומוכרים לציבור הרחב גם דרך מאמר רהוט ומרשים של הרב זווין, שבו הוא מרחיב בפרטי העניין.<sup>6</sup> שני המקורות הללו מראים בצורה משכנעת, שיש חובת תלמוד תורה גם כאשר חומר הלימוד אינו תורם להרחבת הידע התורני (למשל, שינון חומר זהה מדי יום ביומו, לימוד בלי הבנה, חזרה על חומר

4. ר' שמשון רפאל הירש הביע עמדה דומה ביחס לנושא המקביל של אנתרופומורפיזם בתנ"ך: "ותורשה לנו כאן הערה כללית על לשונות ההגשמה שבמקרא. החוקרים התפלספו על לשונות אלה כדי להרחיק את האדם מן ההגשמה – וקרובה הסכנה בסופו של דבר, שגם אישיותו של האל הולכת ומיטשטשת. אילו הייתה זו כוונת התורה, הייתה נמנעת בנקל מביטויים כאלה. אולם, הסכנה השנייה גדולה מן הראשונה... וזו גם דעת הראב"ד, החוקר היהודי המובהק: האמונה באישיותו של האל חשובה מחקירות שוללי ההגשמה" (פירוש רש"י הירש לבראשית ו', ו, ירושלים תשס"ב).

5. שולחן ערוך הרב, הלכות תלמוד תורה, פ"ב סעיפים יב-יג; פ"ג סעיפים א-ד, בייחוד בקונטרס אחרון ד"ה והנה, והשתא.

6. הרב ש"י זווין, 'תלמוד תורה וידיעתה', לאור ההלכה, תל אביב תשי"ז, עמ' 213-204.

מוכר וכדומה), ושלימוד כזה נחשב כקיום מצוות תלמוד תורה. מאידך גיסא, קיימת חובה להגדיל את הידע התורני על ידי לימוד אינטנסיבי ומעמיק של התורה שבכתב והתורה שבעל פה, ולא להסתפק בחזרה על חומר שאינו מרחיב את הידע התורני.<sup>7</sup> דברינו לעיל בעניין הוראת תנ"ך לילדים כווננו כלפי המטרה החווייתית, לטעת רגשות של אהבת תורה ויראת שמים בלב החניך. אין הם מתייחסים למרכיב השגת הידע, שאף הוא כלול במצווה, וכל תכנית חינוכית ראויה לשמה תשאף להשיג אף את המרכיב הזה. ברם, עלינו לעסוק גם בשאלת סדרי העדיפויות ולשאול איזה משני האלמנטים האלו הוא הערך החשוב יותר, שיש להעדיפו ולהכפיף אליו את שאר השיקולים הלימודיים? בנידון זה יש להעדיף את המטרה הקיומית של יחס הלומד ושל זיקתו הנפשית לתורה על פני השגת הידע התורני. מבחינה דתית, אהבת תורה חשובה יותר מאשר ידיעת התורה וקודמת לה. לכן, הצרכים הנדרשים להשרשת אהבת תורה בלב החניכים יהיו הגורם המכריע בקביעת תכנית הלימודים.

## ג

לאחר שפתחנו בדיון על אודות לימוד החומש לצעירי הצאן, נפנה עתה לדון בהקשר הרחב יותר בזיקה שבין לימוד תנ"ך ליראת שמים בחברה המודרנית. כבר בראשית הדברים נוכל לקבוע, שברמה העקרונית המגמה של העמדת יראת השמים במוקד זהה לחלוטין, ויש לבחון את דרכי הלימוד וההוראה מפרספקטיבה דומה. אין בין הלימוד לצעירים ללימוד המבוגרים אלא התכנים בלבד. המטרה זהה.

7. ראו למשל: מנחות צט ע"ב; נדרים ח ע"א ובר"ן שם, ד"ה הא; קידושין ל ע"א. מעניין לציין כי הרמב"ם כלל את הלכות תלמוד תורה בספר מדע ולא בספר אהבה.

הרצון שלנו לשלב את התנ"ך בחיינו כעובדי ה' מציב בפנינו את האתגר של ראיית התנ"ך כטקסט רלוונטי, שניתן לקיים אתו דו־שיח קיומי. עבור האדם המודרני, משמעות הדבר היא הפיכת המסר התנ"כי למשמעותי בנסיבות תנאי החיים המודרניים.

יחסנו לכל התורה, ולא רק לחלקיה הסיפוריים, צריך להיות מבוסס על ההנחה, שחיבור קיומי אל התנ"ך כטקסט חי, ולא ידיעת התנ"ך לשמה, הוא המגמה המרכזית של הלימוד. אהבת תורה ויראת שמים הן סלע היסוד של קיומנו, ועליהן צריכים להתבסס פירושינו, פרשנויותינו והמשמעויות שאנו מוצאים בטקסט. ההשלכות של הפירושים ודרכי הלימוד על האהבה והיראה צריכות לעבור הערכה מתמדת.

אם ננקוט בדוגמה להמחשת העניין, גישה ספרותית לתנ"ך היא שיטת פרשנות ראויה ומפרה, המבוססת על ההנחה שהתנ"ך הוא יצירה ספרותית מבחינת נקודת המבט הסגנונית. ואולם, כל ניתוח ספרותי של המקרא צריך להיות מלווה מצד הפרשן בהכרה עמוקה, שהניתוק מן הגיבורים הספרותיים כאנשים חיים והיעדר המעורבות הנפשית עמם, המאפיינים את חקר הספרות, זרים לחלוטין לעיסוק בתנ"ך.

לכן, תפקידה של הספרות כמשקפת וכמשפרת את חיי האדם, יחד עם ההדרכה שהיא נותנת לאדם בנתיבות עולם והקניית ערכי יסוד, הן מן המטרות החשובות של לימוד תנ"ך. עם זאת, איננו ניגשים לתנ"ך כלספרות מופתית בלבד, כי אם כטקסט שיש לנו מעורבות רגשית כלפיו. במילים אחרות, יש ניגוד בסיסי בין הגישה שלנו לתנ"ך ובין גישתנו לספרות, ניגוד שהוא מעבר להבדל בין השניים בנוגע לזהות המחבר ולדרגת הקדושה. בעוד שיצירות מופת ספרותיות קיימות עבור מטרות אסתטיות ומוסריות בלבד, הרי התנ"ך מניח הזדהות נפשית ורגשית עם גיבוריו וחוויותיהם, מפני שאנו קשורים אליהם בקשר קיומי. למשל, אף על פי שאפשר ללמוד רבות מן 'המלך ליר' או 'המלט' כיצירות אמנות, אין אנו מנסים



להזדהות באופן קיומי עם גיבוריהן. הקורא או הצופה אינו נקשר אל דמותו של ליר כאדם פרטי או חש מערכת יחסים קיומית עם המלט כאדם. ליר או המלט באים לידי ביטוי מלא ומרשים על הבמה, אבל בחיינו הם דמויות מופשטות בלבד. המלט לא היה ולא נברא אלא משל היה. הוא קיים כדמות ספרותית המלמדת אותנו אורחות חיים, ואין לנו זיקה קיומית אליו. הדבר נכון גם לגבי דמויות ספרותיות שקיומן הממשי מושרש ברקע היסטורי מוצק, כדוגמת הנרי הרביעי או ריצ'רד השני. כדמויות שייקספיריות, קיומם ההיסטורי אינו מעלה או מוריד, ואין הם עבורנו אלא גיבורים מעניינים.

לעומת זאת, יש לנו קשר קיומי אל גיבורי התנ"ך כבני אדם, מפני שחיהם הם המורשת שלנו. התנ"ך הוא לא רק ספרות עבורנו, כי אם גם היסטוריה; הכתובים מעניינים אותנו לא רק כניתוח העבר והתיעוד ההיסטורי או לשם הפקת לקחים, אלא כהיסטוריה המשפחתית והאישית של כל אחד מאתנו.

על הלומד להכיר בכך שזיקתו לדמויות התנ"כיות היא זיקה נפשית ורגשית, ומשום כך הוא משתמש במיטב הכלים הפרשניים, המאפשרים לו לרדת לעומק משמעות הטקסט ולהבין את השיטות והטכניקות שבהן הכתוב השתמש כדי למסור לנו את הרעיונות הללו. הטקסט הוא טקסט חי, המעסיק ומעניין אותנו בהיותו המורשת היסודית שלנו. התיאור המקראי של התורה כולל שני מאפיינים: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (דברים ל"ג, ד). התורה היא מערכת של צווים שניתנו מידי הקב"ה אל משה להורות את בני ישראל ("ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" – שמות כ"א, א), אך גם מורשת אבותינו, המעבירה מדור לדור את מורשת אבי המשפחה ואבי האומה.<sup>8</sup> לא בכדי נקראו הדמויות

8. האיטור ללמד תורה למי שאינם יהודים נובע לפי הגמרא (סנהדרין נט ע"א) מן המילה 'מורשה'. דעה אחת מסבירה זאת על פי הפרשנות המילולית של המילה (ירושלמי), ואילו דעה אחרת מהפכת את המילה ל'מאורסה'. אם נאמץ את ההסבר

המייסדות בשם 'אבות' ו'אמהות'.<sup>9</sup> בזה אין המקרא דומה ליצירת אמנות העוסקת בגורלן של דמויות אמתיות או בדויות, שסופן האמתי – ולא הספרותי – אינו נוגע לנו. לכן, ניתן לנצל את הטכניקה הספרותית הפרשנית ולהשתמש בה להבנת החומש, אך המעורבות הנפשית הנלווית חייבת לבוא ממקום אחר.

הטענה שזיקתנו לתנ"ך משקפת בראש ובראשונה מערכת יחסים דתית וקיומית, שאותה יש להביא לידי ביטוי בלימוד – ולא את הידע האינטלקטואלי בפני עצמו – אינה מחייבת לגשת לכתובים מתוך פשטות או נאיביות. לא מיניה ולא מקצתיה. אדרבא, לאחר שנות הילדות הראשונות שבהן התמימות, הנאיביות וכן הנעורים עומדים במרכז המאמץ החינוכי, עלינו לתור בהמשך השנים אחר גישה מורכבת ומעמיקה, המציגה גישה רב-גונית ורב-מערכתית, כדי להביא את הלומד להבנה עמוקה וטובה יותר. החשיפה לגישות שונות וראיית המכלול הרחב יתנו ללומד המתבגר או המבוגר בסיס הרבה יותר טוב לשילוב התנ"ך בעולמו הקיומי.

כידוע, יש הטוענים שתחכום בפרשנות התנ"כית עלול לערער את יראת השמים של הלומד. מארגני הכנס של הפורום האורתודוקסי של ישיבה אוניברסיטה, שבמסגרתו נכתב מאמר זה במקורו, הציבו במרכז הדיון את החשש "מתחכום העלול להרחיק אותנו מסוג מסוים של 'אמונה פשוטה' ומרצף של מסורת פרשנית ששימשה

הראשון, יש כאן ביטוי הלכתי לעיקרון, שלימוד תורה על ידי עם ישראל אינו רק לשם הידע, אלא יש בו גם משום השתתפות במסורת ובמורשת משפחתית שאיננה מיועדת לזרים, והוא מוציא מן הכלל את כל מי שאינם שייכים לסיפור המשפחתי. [דברים אלו תקפים בהנחה שהאיסור כולל תורה שבכתב ולא רק תורה שבעל פה, ושהעיקרון המנחה הוא גורם הירושה או אי-הירושה ולא עקרון המחויבות או אי-המחויבות. לסקירה קצרה של מקורות פוסקים והתייחסות לעניינים אלו, ראו: מרגליות הים על אתר.]

9. עיינו ברכות טז ע"ב בדבר חשיבות הביטויים 'אבות' ו'אמהות' ועל ההקפדה המדוקדקת על השימוש בהם: "תנו רבנן: אין קורין אבות אלא לשלשה, ואין קורין אמהות אלא לארבע".

לאורך הדורות כבסיס ליראת שמים". מן הראוי להרחיב קמעא בעניין.

באופן עקרוני, הדיון בעניין התועלת או הנזק של פרשנות מורכבת ומתוחכמת לעומת גישה תמימה ונאיבית הוא סעיף מהדילמה הרחבה והכללית יותר, האם אמונה תמימה עדיפה על ידיעת ה' תבונית הנשענת על מחקר ודעת? בלשון חכמי ימי הביניים, השאלה היא האם המאמין התמים טוב הוא יותר מן המתפלסף החוקר, או שמא ההיפך הוא הנכון. הדרך הטובה ביותר להדגים את הדילמה הזאת היא בעזרת שימוש במטפורה: אילו יחסי ילדים-הורים טובים יותר – יחסי הילד בן הארבע, הניגש להוריו ומחבקם מבלי היסוס, מזנק עליהם בטבעיות, קופץ לחיקם באופן אינסטינקטיבי ומנשק אותם על כל צעד ושעל ללא נקיפות מצפון, אך מבלי להבין כלל את עולמם הפנימי והערכי ושאיפותיהם הקיומיות, ומבלי מודעות למגבלות, ללחצים ולהישגים שלהם, או זיקתו של הילד הבוגר, שאינו יכול לעשות אף אחת מן הפעולות האינסטינקטיביות הללו כדבר שבשגרה, אך בניגוד לפעוט, הוא מודע באופן מלא לחיים הפנימיים של אביו ואמו, מבין את השאיפות של הוריו, מודע לחרדות וללחצים הרובצים עליהם, מכיר ומוקיר את עולמם הדתי והערכי ומזדהה עם המורשת המשפחתית? במילים פשוטות, הדילמה היא האם להעדיף את מערכת יחסיו של הילד, היכול להביע את עצמו בצורה טבעית ולא מאופקת ולבטא את אהבתו באופן ספונטני אך מבלי הבנה כלשהי ביחס לעולם הפנימי של הוריו, או את זיקת הבן הבוגר, הנאלץ להתגבר על מעצורים פנימיים כדי להתקרב להוריו בטבעיות, אך יש לו את הערך המוסף העצום של הכרת עולמם הערכי והרוחני?

מובן שהפתרון הרצוי היה לנסות וליהנות משני העולמות, בבחינת "טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ירך" (קהלת ז', יח), על ידי שילוב הספונטניות הצעירה עם ההבנה הבוגרת. ברם,

למרבה הצער, דבר זה אפשרי רק במידה מסוימת. המתח הדיאלקטי הקיים בין שני הדברים מביא לצמצומו של האחד בידי האחר, ולכך שהרמוניה אמיתית איננה יכולה להתקיים. לכן, בין אם הדבר נאה בעינינו ובין אם לאו, על האדם למצוא איוון אישי בין הצרכים המתנגשים הנדרשים למערכת היחסים הזאת.

יתר על כן, לאמתו של דבר לא ניתן לדבר כאן על בחירה אמיתית, שהרי לא מדובר רק בבחירה אישית הנתונה להכרעת האדם, אלא בהתאמה נפשית הקשורה לשלב בחיים שבו נמצא האדם. מערכת היחסים האמורה חייבת להיות מתאימה לגיל וראויה להתפתחות האישית של אותו שלב בחיים. תגובות רגשיות של ילד הנן חוויות נפלאות לשנות הילדות, אך אינן מתאימות לשנים מבוגרות יותר. כשם שמשוהו מאוד לא כשורה כאשר ילד בן ארבע חוטא לילדותו ומתנהג כאדם בן שלושים וארבע, כך אין זה נכון שאדם בן שלושים וארבע יתבטא כילד בן ארבע. בשני המקרים מדובר בתופעה בלתי-ראויה. משום כך, גם אם כמבוגרים נצליח לשמר את יכולת ההבעה הספונטנית ולהימנע מעכבות רגשיות כאשר ביטוי רגשי נחוץ ומתאים, בכל זאת אנו כפופים באופן בסיסי לאיפוק ולמורכבות הנובעים מן המודעות העצמית ומן האוטונומיה האישית שהתפתחו אצל האדם הבוגר.

מכאן לנמשל. אותה הדילמה שהוצגה במטפורת יחסי ילד-הורה קיימת לגבי זיקתו של האדם לאביו שבשמים. גם כאן, יש לשאול מהו הקשר הראוי בין האדם למקום – אהבה תמימה ומשתפכת או ניסיון להגיע לידיעה מעמיקה? האם טוב לו לאדם שיהיה לו יחס תמים ונאיבי שאין בו מן ההכרה במורכבות חיי הקיום הסופי אל מול האין סוף ושאינו בו מן היראה, החיל והרעדה של האדם השפל כלפי קונו, אך יש בו את עצמת הישרות והפשטות, או שמא עדיפה ההעמקה והניסיון להבין את שמות ה' ותארו כפי ההשגה האנושית תוך כדי החקירה על זיקת האדם לקונו, גם על חשבון הפשטות?

כאמור, כשם שבמשל ישנם יתרונות וחסרונות לשתי הגישות, כן הדברים אף בנמשל.

ברם, חשוב להדגיש שההעדפה התאורטית של אמונה תמימה על פני עבודת ה' מורכבת – הכרעה ששורשיה בנקיטת גישה מסוימת בנוגע לשאלות היסוד של עבודת ה' וטיב החוויה הדתית, של מקומו של האדם בעולם ושל היחס המורכב שבין השכל והרגש בהווייה האנושית – איננה יכולה להיות הגורם הבלעדי בעניין. כפי שכבר העיר ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי,<sup>10</sup> ישנו גורם קריטי נוסף והוא מצבו של האדם המאמין. השאלה איננה רק האם אמונה תמימה היא דבר רצוי או לא, אלא עד כמה היא בכלל אפשרית בחברה מודרנית ומשכילה? אף שריה"ל מבכר את האמונה התמימה ורואה בה את האפשרות המועדפת, הוא מכיר בכך שמי שנחשף להגות פילוסופית ולחשיבה ביקורתית איבד את תמימותו, ועליו לכוון לעצמו עולם רוחני המבוסס על ידע והבנה. לטוב או למוטב, אין הוא יכול לסמוך עוד על תפיסה נאיבית ותמימה. אמור מעתה, לציבורים רבים בחברה המודרנית, התפיסה המורכבת איננה רק הבחירה הטובה ביותר – היא הבחירה היחידה.

הבה נשוב כעת לתנ"ך ונשתמש במטפורות ובהקבלות הללו בקביעת גישתנו לתנ"ך. המסקנה הראשונה המתבקשת היא, שבשאלת דרך הלימוד הרצויה יש לעשות הבחנה על בסיס גיל הלומד. יש ללמד את הלומד הצעיר בדרך שתגרה את הדמיון ותפנה להבנתו הצעירה, גם אם הדבר יבוא על חשבון העומק והתחכום. לכן, גישה ססגונית וחיה, אפילו אם היא דו־ממדית וסכמתית, מתאימה יותר לגיל הרך. בשלב הזה נדגיש בפני הלומד הצעיר את המעשים והעלילות שבכתובים, ולא נתמקד במחשבות או בדינמיקות הבין אישיות. נוסף על כך, ההוראה בשלב הזה תעדיף את הבהירות

10. מאמר שני פרק כו; מאמר חמישי פרקים א-ב.

על פני הרב-משמעות הטקסטואלית ואת הבנת הפשט על פני ניתוח הכתובים.

בשלב מאוחר יותר – בבתי ספר, בישיבות, במדרשות ובחינוך מבוגרים – ניתוח טקסטואלי מיומן המלווה בהתבוננות זהירה ורגישה במערכות היחסים ובעולם הנפשי של הגיבורים יגלו מתחים סמויים ורבי-משמעות עלילתית, שיעצימו, ולא יגרעו, את יראת השמים של הלומד. ניתוח מדוקדק מגלה נושאים החבויים מתחת לפני השטח, אשר הם לב העניין והמנוע האמתי המניע את הטקסט וקובע את המסר שלו.

לאמתו של דבר, עצם פעולת הניתוח יוצרת אצל הלומד קשר וזיקה נפשית למקרא. העיסוק האינטנסיבי והמעמיק בטקסט התנ"כי אינו יוצר רק הבנה אינטלקטואלית טובה יותר התורמת למרכיב הידע של המצווה, אלא מבסס גם קשר רגשי עמוק יותר. אמנם, קיים חשש שחוש ביקורת עלול ליצור נתק נפשי ולגרום ללומד לראות את הדברים מתוך תחושה של מתבונן מבחוץ, אך עדיין נדמה שהיתרונות מרובים מן המגרעות, ושהשכר בדרך הזו רב מן ההפסד. בסופו של דבר, ככל שמעמיקים חקור את התורה, לא רק מבינים אותה טוב יותר, אלא גם מפתחים זיקה נפשית עמוקה וחזקה יותר כלפיה. לכן, הדרך הרצויה להשגת המטרה של חיבור הלומד לתנ"ך והעצמת זיקתו לקב"ה צריכה לכלול לימוד מעמיק, החושף את הרב-גוניות והעומק שבטקסט. "על פי הדעה – תהיה האהבה" (משנה תורה הלכות תשובה פ"י ה"ו).

העדפת הידע והניתוח כגישה הרצויה ללימוד תנ"ך נכונה כשלעצמה, אף בלא קשר להקשר התרבותי. ברם, יש לחזור ולהדגיש את הנאמר לעיל, שזוהי בוודאי הבחירה היחידה האפשרית בחברה המודרנית-אורתודוקסית, החשופה לעולם הכללי, הפתוחה לתרבות המערבית והמשלבת רגישות מודרנית בתוך השקפת עולמה וחוויותיה. החברה המודרנית-אורתודוקסית איננה תמימה או נאיבית, וכל ניסיון להזיז את מחוגי השעון אחורנית ולשוב אל נקודת

השקפה טרום-מודרנית כמוהו כניסיון ללכוד מחדש תמימות אבודה – מלבב אך בלתי-אפשרי. כפי שציין ריה"ל בקטע מן הכוזרי שהוזכר לעיל, חברה שנחשפה לחשיבה רציונליסטית וביקורתית איננה יכולה לבוא על סיפוקה הרוחני באמצעות גישה תמימה ונאיבית, אלא עליה לרתום לטובתה את החשיבה הביקורתית ולהשתמש בה ליצירת כלי ניתוח ופרשנות. אלו יטפחו ויעצימו את יראת השמים על ידי הגברת ההבנה והאהבה למקרא, במקום לייבב בחוסר אונים ובתסכול על חוסר היכולת לחוות אמונה פשוטה ותמימה יותר.

הן לתחכום והן לתמימות יש יתרונות ומגרעות. החברה המודרנית-אורתודוקסית ביכרה את יתרונות הידע האנליטי בכל מעגלי הפעילות האחרים של החיים, ועל כן עליה להישאר נאמנה לדרכה ולגישתה הבסיסית גם בתחום לימוד תנ"ך – אין היא יכולה לבחור בגישה מנוגדת אך ורק בתחום הדתי. ניסיון כזה רק יביא עליה את הגרוע משני העולמות – כל היתרונות של הידע ושל ההבנה יאבדו, מבלי לזכות ביתרון כלשהו של התמימות, שהרי לאחר שטעמה מפירות המודרנה ובחרה בתחכום ובניתוח כגישתה כלפי העולם והחיים, לא תוכל החברה המודרנית-אורתודוקסית לשוב ולהיות תמימה ופשוטה. לאחר שבחרה במורכבות ובהעמקה, אין היא יכולה לקפח את התחום הדתי על ידי כך שתמנע ממנו את הכלים הללו, שהרי בכך תנמיך את קומתה של המודעות הדתית, תוותר על יתרונות הידע והלימוד ותמיר אותם בכלים פחותים. לא ניתן להצדיק מציאות שבה כל תחומי החיים האחרים מטופלים בכלי ניתוח ובקרה, אך לא התחום החשוב ביותר של תלמוד תורה ולימוד תנ"ך. יהדות ספרד בימי הביניים הכירה בצורך של חברה החשופה לתרבות כללית ליצור פירושים מתוחכמים – ראוי גם לנו ללכת בעקבותיה.

נקודה נוספת שראוי להעיר עליה בהקשר זה היא, שלו היינו בוחרים בגישה של לימוד תנ"ך המבוסס על אמונה תמימה וקריאה פשוטה של הטקסט כדרך המועדפת מבחינה רוחנית לכלל הציבור, אזי חלק הארי של יצירות הפרשנות לדורותיהן, כולל החשובות שבהן, מעולם לא היו נכתבות. האם ניתן לדמיין יהדות שהייתה מוותרת מראש על אותן יצירות מופת המאירות את המקרא עבורנו במשך מאות בשנים?!

#### ד

בהקשר זה יש להדגיש, שהזיקה לתנ"ך כמרכיב ביראת שמים וכשאיפה דתית משמעותית אינה אמורה לבוא לידי ביטוי רק בפיתוח רגשי כבוד והוקרה כלפי הכתובים ובראיית התנ"ך כספר קדוש וחשוב, אלא בקשר חי עם התורה ובראיית המפגש עמה כמפגש קיומי. משמעות העניין היא, שהתנ"ך הופך להיות מסמך חי ורלוונטי עבור המאמין, וזאת בתרי: א. התנ"ך הופך להיות חלק מחייו ומרכיב מרכזי בתודעתו; ב. חייו משתלבים בחיי גיבורי התנ"ך והוא רואה עצמו כקשור בקשר קיומי עם הדמויות התנ"כיות.

לחיות על פי התנ"ך משמעותו לחיות בתחושה שהאתוס הנבואי תובע מאתנו לחיות לאור דרישותיו וערכיו, לראות בספר הספרים מקור שניתן לפנות אליו ולהישען עליו בעת צרה ומצוקה, ולהשתמש בו כמקור להשראה ולתמיכה בעתות שלום ורווחה. כך, למשל, פרק ל"א בירמיהו (הפטרת יום ב דראש השנה) – הפותח בהצהרה בדבר "עם שרידי חרב הלוך להרגיעו ישראל" (פס' א) ומתאר את שיבת העם לציון במילים "בבכי יבואו ובתחנונים אובילים" (פס' ח) – צריך להיות מקור מרכזי בכל ניסוח עמדה בדבר הערך הדתי של מדינת ישראל לאחר השואה.<sup>11</sup> מגילת קהלת צריכה להילקח בחשבון כחלק

11. ראו מאמרי, 'זכור לנו ברית אחרונים', בתוך: יובל המאה של המזרחי (סיני קכט-קל), ירושלים תשס"ב, עמ' שכד-שכה.



מנקודת ההשקפה שלנו על החיים, כשם שכל אדם צריך לשוב ולשאול את עצמו תדיר, האם הוא חי את חייו בהתאם לדרישותיו של ישעיהו לצדק חברתי, וכן הלאה. בפשטות, עלינו לחיות בדיאלוג קיומי מתמיד עם התנ"ך, באותו המובן שבו אדם חי בדו-שיח עם ספרות ראויה; הוא מסתמך עליה להנחיה ולהכוונה וכמשען רוחני. זוהי תמצית הדברים שהתורה עצמה מורה לנו, כאשר היא מגדירה את תפקידה למען הדורות הבאים: "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל שימה בפהם למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל" (דברים ל"א, יט) – התורה מיועדת לשמש כמסגרת ההתייחסות הרוחנית למצבים הקשים שיפקדו את עם ישראל במהלך ההיסטוריה, והיא מצווה אותנו לפנות לכתובים לשם כך.

לא זו בלבד שעלינו לשמוע בקול הנביאים הפונים אלינו ולהפנים את דבריהם, אלא עלינו להיות מעורבים מבחינה רגשית בסיפורי התנ"ך ולראות בהם סיפורים וערכים שיש להם רלוונטיות עבורנו. אפיזודות בעייתיות צריכות להפריע לנו, לעורר בנו עניין ולהביאנו לדון בהם כבסוגיות אקטואליות, אם כדיון ער המתנהל מסביב לשולחן השבת, אם במסגרת קבוצות לימוד קהילתיות או בזירה הציבורית. החיים הפנימיים של הדמויות התנ"כיות המתמודדות עם משברים או משיגות הישגים, צריכים לגעת בנו ולהביאנו לידי אמפתיה והזדהות עמן כבשר מבשרנו, ממש כמו חייהם של האנשים הקרובים לנו, ואין הן רק מקור להשראה או להדרכה.

התמקדנו עד עתה בגורם האנושי בתנ"ך, מפני שזהו ההיבט המשמעותי ביותר האמור לעניין אותנו, הן ביחס לחיים הן ביחס לתנ"ך, אבל העיקרון הבסיסי תקף גם לגבי הגורמים ההיסטוריים והגאוגרפיים שבמקרא. טיולי התנ"ך ביד' הפופולריים הם דוגמה מצוינת להתייחסות לתנ"ך כאל מציאות היסטורית רצופה המחברת

אותנו לעבר. ההתרגשות האוחזת בנו כשאנו פוסעים באותם השבילים שבהם צעדו אליהו ואלישע, או כשאנו הולכים בעקבות דוד המלך, היא תחושה מפעימה. אם הנוסע בכביש ירושלים-תל אביב יסיח את דעתו לרגע מן הפקקים ויפליג לעבר מחוזות המקרא, הרי שהוא ייזכר שהוא נמצא בעמק איילון, שבו הירח עמד למען יהושע, ויגלה שבעשותו זאת הוא מותיר מאחוריו את הקיום היומיומי האפור ואת הנוף השגרתי של כביש מספר 1 ונוסק לתחום הייעוד ההיסטורי היהודי. חוויות מעין אלו מכניסות את התנ"ך ואת חזון הייעוד היהודי שלו אל חיי היומיום שלנו, כאשר הן נוטלות את העבר ואת ההווה ושזורות אותם זה עם זה להווייה פועמת ודינמית הנוכחת במציאות חיינו. הקשר החי לטקסט המקראי וראייתו כתייעוד השוטף והרציף של הקיום היהודי תורמים תרומה ישירה לחווייה הדתית ולהנחלת יראת שמים בלבנו, כיוון שקיומו של עם ישראל וזיקתו לקב"ה מתרחשים בתוככי ההיסטוריה – כל נשכח שעשרת הדיברות פותחים וקריאת שמע מסתיימת בהדגשת המומנט ההיסטורי בזיקת ישראל לקב"ה – וההיסטוריה היא הגורם המעצים והמגשים את הקשר הזה.

סיכומו של דבר, שורש הדברים הוא ההכרה בתנ"ך כמסר א-לוהי והרצון להתחבר אליו בשל כך. מתובנה זו נובעות ההשלכות שעליהן הצבענו לאורך המאמר. בין אם מדובר בהעדפת פרשנותו הססגונית ורבת הדמיון של רש"י עבור הגיל הצעיר, בהזדקקות לתנ"ך ככוח רלוונטי המפרה את חיינו או באתגר ההתמודדות עם ביקורת המקרא שלא עסקנו בה כאן – כל הנושאים הללו סובבים סביב העיקרון של "יראתו קודמת לחכמתו" בלימוד התנ"ך והתאמתו לעידן המודרני. ואידך זיל גמור!